

Turið Sigurðardóttir, Fróðskaparsetur Føroya (2009):

Darwin og tær føgru

19. øld er øldin hjá teimum stóru hugmyndakervunum. Í heimspeki og list romantikkur, í politikki og búskapi liberalisma og sosialisma og í lívfrøði darwinsima.

Tey fáa øll sína megi frá tí søguliga menningarhugtakinum, sum varð til í Evropa umleið 1800.

Málfrøði gjørdist slóðbrótandi í menningarhugsanini, tá ið Jákup Grimm kollveldi málvísindini í 1819 við týsku mállæru síni. Hann lýsti málið sum eina lívveru við egnum lógum um vøkstur og broyting, og hann vísti ósvitaliga á skyldskapin millum málini og málættirnar.

Náttúruvísindini mentu seg gjøgnum 19. øld, og tá ið Upprunin hjá sløgunum eftir Darwin kom út fyri 150 árum síðan í 1859, gjørdist hon ein veldig inspiratióin í bókmentaheiminum. Hon kom út í danskari týðing eftir I. P. Jacobsen, skald og náttúrufrøðing, við heitinum *Arternes oprindelse* í 1872.

Skaldini brúktu menningarlærana sum enn eitt amboð til at yrkja um, lýsa og skilja menniskjalívið.

Fjølbroyni í plantuheiminum - fjølbroyni í bókmentaheiminum

Hammershaimb var tíggu ár yngri enn Darwin. Tá ið *Origin of Species* kom út, var Hammershaimb 53 ár.

Hammershaimb arbeiddi eisini innan fyri ta søguligu menningarlærana, eins og sæst longu í fyrsta skrivi hansara, har hann mótrógvar, at føroyskt skuldi verið eitt blandingsmál av íslenskum og donskum. Við kunnleika til ta søguligu menningina vísir hann, at føroyskt hevur uppruna í norrønum.

Navnið á høvuðsverki hansara er Anthologi. Anthologiin kom út árinum 1886-91. Orðið er grikt og merkir plantusavn, men verður brúkt um tekstsovn, sum vísa dømi um tað besta á onkrum øki, t.d. í bókmentunum hjá einari tjóð. Í Danmark var orðið fyrstu ferð brúkt í hesari merkingini í 1830 – tað gevur okkum eina ábending um, at náttúruheimurin meira og meira varð tann mátistokkurin sum varð brúktur, eisini tá ið tað snúði seg um avrik mannahugans.

Í innganginum til Anthologiina hugleiðir Hammershaimb um samsvarið millum plantulívið í Føroyum og bókmentirnar her. Hann aftrar seg við orðið anthologi, sum teir ið hava givið honum uppgávuna, brúka um tað savnið av føroyskum skaldskapi, sum teir vilja hava hann at gera. Hann spyr, um tað ikki er ov stórbært; tí eins og blómuríkið í Føroyum er berligt, so eru bókmentirnar berligar og fábroyttar. Kortini halda vit, at hann gav út eina stóra og fjølbroytta bók.

Steinur sum "habitat" - Føroyar sum heim

Rasmus Effersøe, sum livdi frá 1857 til 1916, var búnaðarfrøðingur og skald. Menningarhugtakið, tað at lívverur laga seg eftir sínum umhvørvi og lívsumstøðum, kemur væl fram hjá honum eins og øðrum yrkjarum í tíðini. Serliga væl kemur tað fram í einari fólkafundarrøðu hansara í 1913.

Hann leggur fyri við at prísar vakurleikanum á fundarstaðnum: grønur vøllir og ljóslitt grót. Men síðan fær vísindamaðurin orðið:

“Døkkir eru klettur av grund; men í hundrað túsund ár hevur skaparinn latið teir yvirklæðast av vøkstrum: korka, steinamosa og øðrum skónum.”

– Hann heldur fram og vísir á, at

“hesir vøkstrir mótprógva máliskuna, at nakað vinst av beini men einki av steini; tí vøkstrirnir vinna sær tað mikilsverda av steininum, sum er eitt *heim*. Teir trívast her á steininum, men høvdu vantrívast í suðurlondum.

Menniskjan hevur tað fram um mangar urtir og djór at kunna laga seg eftir ymiskum umstøðum:

“... Livir slektin *natúrliga* eftir landsins viðurskiftum, so verður framburður í evnum og gleði.”

Talan endar við, at røðarin vísir á, hvar gleðin er at finna:

“Tann, ið eygur hevur, lati tey upp og skoði vøllin við sínum yndisligu túsundtals blómum, hvussu væl hann fellur saman við luft og hav! Hetta og alt kykt á foldini er skaparans verk, sum er væl gjørt og væl gjørt við lít!

Gleðið tykkum við evnum, tit hava fingið til at trívast í hesum fátæka landi. Gleðið tykkum við allan góðan arv eftir okkara fátæku fedrar. Gleðist! Og trívist sum skónin á steininum og sum grasið á fátækari grund, væl hildið við tann leskidrykk, sum himmalsins væti gevur.”

Rasmus Effersøe sá samanhingin í natúrini og hvussu lívverurnar laga seg eftir umstøðunum - og hvussu menniskjað ber av í so máta. Men fyri honum er menniskjað tann hægra ætlanin aftan fyri alt, hann sigur tí um baldurbrá, at hon er “skapt til at blíðka menniskjans huga.”

Tað er tí fatuligt, at hann var vreiður og særdur av teimum naturalistisku søgunum, sum doktor Jakobsen týddi til føroyskt úr fronskum eftir samtíðarhøvundin

Maupassant, sum objektivt sigur frá vanlukkum, kríggi og sjálgóðsku millum menniskju, uttan at vísa á nakra hægri ætlan aftan fyri hópisloysið!

Menningarlæran í fyrstu føyroysku skaldsøgu

Sum Kirsten Brix vísir á, so er fyrsta føyroyska skaldsøgan *Bábelstornið* eftir Rasmus á Háskúlanum, sum kom út fyri 100 árum síðan, djúpt ávirkað av Darwin. Rasmus var náttúrufrøðingur um ein háls, og fyrri partur av skaldsøguni eitur jú *Ættarbregði*. Síðst í *Ættarbregði* hugsar høvuðspersónurin, sum er eldhugaður tjóðskapar- og framburðsmaður, um, at lítið er at vænta av soninum, tá ið tað snýr seg um framburðsstrev fyri land og tjóð. Sjálvur er hann nú ov gamal, og høvundurin sigur soleiðis:

“... tað sorgaði hann, at hann ikki átti alvar, sum lítandi var á. –

Tá datt honum í huga ein bók, hann einaferð hevði hoyrt Niels Winther tala um, ein bók við nýggjum rannsóknum um, hvussu andalig evnir arvast í ættini. Ættarlið kunnu vera sum burtur úr lögð og sýnast at bregða burtur úr ætt; men so kunnu evnini vísa seg at koma aftur hjá seinri ættarliðum.” *Bábelstornið* bls. 73-74

Soleiðis vónar tann gamli maðurin, at gott ættarbregði, sum tykist at vera farið undir heilt, kortini ikki er farið til spillis. Eins og Kirsten Birx sigur, er tað sannlíkt, at høvundurin her hevur høvuðsverk Darwins í huga.

Í *Bábelstorninum* verður nógv gjørt burtur úr, at líverur, teirra millum menniskjan, fáa dóm av sínum umhvørvi. Skemtandi lýsir ein persónur í skaldsøguni munin millum danskar og føyroskar kvinnur soleiðis:

“Nú, tá hin danska kvinnan!” bendi Gunnar íðin á aftur, “er hon ikki eiggilig – so bleyt og lin og mjúk, ikki firtin og hørð og knortlut sum okkara føyroyska!”

Bábelstornið bls. 144

Rasmus stillar seg, eins og Tummas Lenvig vísir í síni ritgerð um *Bábelstornið*, undir merkið hjá fremsta naturalistiska skaldsøguhøvundinum, Emile Zola við at lata tann nýggja danska prestin í *Bábelstorninum* sita og lesa eina skaldsøgu hjá Zola, tá ið hann átti at sitið og skrivað prædiku! Skaldsøgan, hjá Zola, sum er nevnd í *Bábelstorninum*, er eitt bind av 20 í einari ættarsøgu – eisini her síggja vit samsvar í áhuganum fyri lagnuni og menningini hjá einari ávísari ætt. Bókin, sum liggur á borðinum hjá presti, eitur *L'assommoir*; hon kom út á fronskum í 1877 og í danskari týðing í 1882 við navninum *Mukkerten*, t.e. Sleggjan ella Mokarin, hon er 7. bind í ættarskaldsøgurøðini hjá Zola, og er ein miskunnarleys og greið lýsing av, hvussu lítið óhepni skal til fyri, at ung fólk av arbeiðarastætt hóast allan góðan vilja og hóast tey gera sítt ítasta, mugu ganga til grundar í drykkjuskapi, vesaldómi og mannminkan. Bókin hevur verið kallað ein bók um vandan við brennivíni, men

brennivínið er ekki orsök, men eitt tekin um niðurgongdina. Orsök er vantandi móguleikar hjá arbeiðarastættini til at sleppa burtur úr síni stöðu – tey eru føst í sínum umstøðum. Hugsjónin hjá Zola var at skriva eina eksperimentella, eina vísindaliga, skaldsøgu við at taka einstaklingar við ávísu lívfrøðiligum fyrirtreytum og seta teir inn í eitt ávíst samfelagsumhvørvi og her kanna teirra menning eins og í einari kliniskari vísindaligari roynd. Sálfrøðin er her bara ein partur av alisfrøðini. Tað ber kortini ikki til at nevna Zola uttan at nevna samfelagsluttøku hansara og stríð fyrri rættvísi í Dreyfus-málinum.

Vísindamaðurin Rasmus á Háskúlanum – sum eisini var eldhugaður fyrri samfelagsmálum og var lærari og fakfelagsmaður - skrivaði í 1955 greinina “Um uppruna lívsins á foldum.” Har skrivur hann m.a.:

“Tað er ikki greitt at hugsa sær, at alt, øll sløg av plantum og dýrum, sum nú eru til, eru vordin til bráðliga, øll í senn.”

Og seinni í somu grein:

“So mikla ávirkan hevur henda *úrvindingarlæran* havt á tíðarandan, at nú munnu helst vera fáir av vitugum og vitandi monnum, sum framvegis taka skapanarsøguna í genesis bókstaviliga.”

Rasmus á Háskúlanum brúkar her orðið *úrvindingarlæra* um tað sum vit nú vanliga kalla menningarläru. Úrvinding er sjálvandi tað sama sum tað týska “Entwicklung,” sum tað danska “udvikling” eisini er komið frá.

Menningarlära í lugarinum

Í skaldsøguni *Fiskimenn* frá 1946 eftir Martin Joensen, sum fer fram o.u. 1930, eru stættamótsetningar og fakfelagsstríð øðrumegin og mótsetningurin millum ta siðbundnu kirkjutrúnna og tær nýggjaru kristnu rørlurnar hinumegin í brennidepli.

Harumframt er ein persónur, ið stendur einsamallur við sínari áskoðan sum gudloysingur og ber darwinska boðskapin fram í fólksligum formi. Tað er tann nýggi maðurin umborð, Gunnar, ið er ikki sum hinir menninir, men *lesur bøkur*. Hvørja ferð høvi býðst, greiðir hann monnunum frá tí, hann hevur lisið um, hvussu alt er vordið til:

“Bíbliuna og tað, sum fólk kalla Várharra ella Gud, eri eg komin burtur frá... eg havi fingið kunnleika um, at einki er til – einki av sovorðnum ónatúrligum, sum tey biltu okkum inn fyrr”
Fiskimenn bls. 187

At sleppa frá øllum tí yvirnatúrliga er frígerandi tí:

“...Alt hetta tvassið, sum teir standa og prædika um, hava prestar og slíkir funnið uppá fyri at ríka seg upp. Teir hava villeitt fólk og fingið fólk at trúgva upp á seg, og so hava teir styðjað ríkmannin og havt religiúnina at køva fátækramannin við...”

Fiskimenn bls.188

Ein av manningini spyr, hvussu alt er vorðið til, tá ið eingin Gud er, og Gunnar svarar:

“Hvussu alt er vorðið til? Sjálvandi av sær sjálvum. Halda tygum, at ein maður situr uppi í skýnum, sum hevur slept okkum niður og heldur øllum í einum bandi ella stýrir eftir kumpass?

Jørðin hevur einaferð verið eitt stórt bál, so er bálið minkað og er vorðið til eina øgiliga stóra glóð, sum er storknað so við og við – tit vita, sum sildin í einum húkaformi – inntil at endanum so passaliga kalt er vorðið, at skapningar kunnu hava livað á henni. Fyrst eru djórini komin, og síðan vit, sjómenn og tílíkt, sum eta djórini. Og eisini vit hava verið djór einaferð... Halda tit, at vit altíð hava sitið soleiðis og sætt soleiðis út? Nei, verri enn so. Okkara forfedrar hava gingið á fyra beinum og hava verið lodnir sum seyðir um allan kroppin – ullina hava vit mist so við og við og hava rætt okkum upp og eru farin at ganga á teimum beinum – frambeinini eru vorðin til armar, sum vit nú draga fiskin við. Soleiðis er vorðið.” *Fiskimenn* bls. 189

Náttúruvísindi og hugvísindi

Menningarhugtakið í breiðari merking og menningarlæra Darwins eru partur av føroyskum bókmentum: sum dømini hava víst, ber tað til at peika á, at fatanin av tungumálinum, bókmentunum, av náttúruni og menniskjanum í umhvørvi sínum er merkt av menningarhugtakinum og at menningarhugtakið verður tulkað.

Men tá ið tað kemur til hugvísindi - bókmentafrøði og onnur tulkandi vísindi - ber tað neyvan til at siga, at sambandið við nýggjastu náttúruvísindi er sterkt. Tað er nógv frammi nú millum hugvísindafólk at tala fyri samanrenning millum hugvísindaliga og náttúruvísindaliga gransking, eina samanrenning sum kundi endurnýggjað mentanargranskingina. Talað verður um “evolutionera biokulturalismu”. Granskarin Torben Grodal metir, at tann vegin kann fáast meira at vita um t.d. eitt grundleggjandi bókmentafrøðiligt hugtak sum tekstsløg ella genrur, hví summi tekstsløg eru so lívseig og ikki detta burtur, hóast allar broytingarnar í samfelagsbygnaði, tøkni o.s.fr; hví t.d. ræðsluvekjandi skaldskapur hevur so varandi tak á okkum, heilt frá griksku harmleikunum til nýggjastu ræðufilmarnar, og hví júst vampýrsøgur fara sum eldur um heimin í lötuni.

Siðbundið hava náttúruvísindi og hugvísindi hvør sína mentan, hvør sínar normar og háttaløg. Um bókmentirnar snúgva seg um tað at vera menniskja, so er tað sannlíkt at broytingar í fatanini av, hvat tað merkir at vera menniskja, henda ikki av einum einstøkum nýggjum, lutvísimum, náttúruvísindaligum innliti í t.d. mannaheilan. Eisini hóast kollveltandi nýggj vitan kemur fram, krevur tað tíð, áðrenn hon sodnar og verður tikin upp í mentanina. Trúliga og vónandi fer eitt nú nýggj vitan um, hvussu heilin virkar og um menning hansara gjøgum ártúsundini, at ávirka eisini bókmentafrøðina og opna nýggjar dyr í bókmentasøguni.

Bókmentir:

- Brix, Kirsten. 2009. "Á slóðini eftir Darwin í verkum hjá Regin í Líð," *Frøði* 1: 22- 29.
- Effersøe, Rasmus. 1899. "Blóman bar bløðini mjøllhvít," *Smásangir og Sálmar*, bls. 78-79.
- Effersøe, Rasmus. 1913. Fólkafundarrøða, *Dúgván*, sept.
- Grodal, Torben. 2009. "Darwin for humanister," <http://uniavisen.dk/videnskab/videnskab-darwin-humanister> 10.11.2009
- Hammershaimb, V.U. 1891. *Færøsk anthologi I*, bls. II.
- Joensen, Martin. 1946. *Fiskimenn*.
- Lenvig, Tummás. 1995. *Fyrsta fýroyska skaldsøgan*.
- Maupassant. 1891. *Tvär smásøgvur av Guy de Maupassant sættar út uppá fýrist*. Jak.Jakobsen týddi.
- Rasmussen, Rasmus. 1955. "Um uppruna lívsins á foldum." *Varðin* 31: 75-120.

Framløga í Fróðskaparfelagnum 11.11.09